

Ks. Grzegorz M. Baran¹

Siedmiu braci machabejskich z *Czwartej Księgi Machabejskiej* jako typ Chrystusa. Próba zastosowania egzegezy typologicznej do tekstu *Czwartej Księgi Machabejskiej*²

Już od czasów patrystycznych istnieje głębokie przekonanie, że dla chrześcijan objawienie jest tożsame z Chrystusem. Skoro bowiem Chrystus jest Słowem Boga, a o Biblii mówimy, że również jest Słowem Boga, to niewątpliwie objawienie w całości dotyczy Jego osoby, objawienie zarówno zawarte w Starym, jak i w Nowym Testamencie. W tym ujęciu Stary Testament jako całość stanowi zapowiedź tego, co zrealizowało się w Nowym Testamencie. Innymi słowy całe starotestamentalne objawienie stanowi niejako proroctwo, w którym egzegeta, podążając nowotestamentalnymi tropami, odnajduje typy Chrystusa oraz rzeczywistości przynależnych do tak zwanej „pełni czasów” (Ga 4,4)³. Na gruncie takiego rozumowania powstała w epoce patrystycznej egzegeza duchowa, która Stary Testament postrzegała właśnie jako zapowiedź nadejścia Chrystusa, Chrystusa natomiast – jako klucz do interpretacji ksiąg Starego Przymierza. Podstawą do takiej wykładni tekstów starotestamentalnych były między innymi wskazania zawarte w Nowym Testamencie, jak choćby to wyrażone przez apostoła Pawła: „A wszystko to przydarzyło się im [Żydom] jako zapowiedź

¹ Ks. dr Grzegorz M. Baran, pracownik Katedry Pisma Świętego na Wydziale Teologicznym Sekcji w Tarnowie Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, mail: mariusz.grzegorz@wp.pl, ORCID: 0000-0002-4160-8907.

² Koncepcja tego artykułu zrodziła się – można by rzec – pod wpływem lektury artykułu J. de la Potterie (*Czytanie Pisma Świętego „w Duchu”*: Czy możliwe jest obecnie patrystyczne czytanie Biblii?, tł. L. Balter, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny” 4 [1986], z. 3, 42-57), a także książki K. Bardskiego (*Słowo oczyma Golebicy. Metodologia symboliczno-alegorycznej interpretacji Biblii oraz jej teologiczne i duszpasterskie zastosowanie*, Rozprawy Naukowe 3, Warszawa 2007).

³ Zob. H. Crouzel, *Orygenes*, tł. J. Margański, Kraków 2004, 102-104.

rzeczy przyszłych, spisane zaś zostało ku pouczeniu nas, których dosięga kres czasów” (1Kor 10,11)⁴. Idąc po tej myśli, niektórzy z wczesnochrześcijańskich pisarzy-egzegetów zaczęli poszukiwać znaczenia duchowego w najdrobniejszych nawet szczegółach starotestamentalnych opowiadań⁵. Tego rodzaju interpretacja tekstów biblijnych ujawnia się między innymi w stosowanej wówczas egzegezie typologicznej, która łączy się dość ściśle z egzegezą alegoryczną.

W literaturze przedmiotu egzegeza typologiczna jest pojmowana jako szczególna metoda interpretowania Pisma Świętego, która w Starym Testamencie, w jego instytucjach, rytuałach, a także w opisach różnych wydarzeń, doszukuje się prefiguracji⁶ czy też „typów”⁷ rzeczywistości chrześcijańskich⁸. „Typowi” Starego Testamentu odpowiada zatem „antytyp”⁹ Nowego Testamentu¹⁰.

Pierwszym przykładem egzegezy typologicznej, który uzyskał charakter wzorcowy w całym okresie patrystycznym, jest „chrystologia «Adama»” apostoła Pawła, która streszcza się w zdaniu: „On to jest typem (*týpos*) Tego, który miał przyjść” (Rz 5,14). Pisarze wczesnochrześcijańscy, stosując egzegezę typologiczną, pragnęli wykazać jedność planu Bożego poprzez stulecia i wyższość Nowego Przymierza nad Starym, który był jedynie zarysem, zapowiedzią¹¹. W tym względzie typologia, posiadająca wymiar horyzontalny, różni się od egzegezy alegorycznej¹², którą charakteryzuje się często jako „wykładnię przebiegającą pionowo”, czyli

⁴ Por. Crouzel, *Orygenes*, s. 97-102.

⁵ Transparentnym przykładem takiego podejścia są pisma Orygenesza. Zob. Crouzel, *Orygenes*, s. 106.

⁶ Zob. np. Melito Sardensis, *Homilia de Pascha* 19, 5.

⁷ Zob. np. Iustinus, *Dialogus cum Tryphone* 40-42.

⁸ Zob. M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, tł. E. Bąkowska, Warszawa 1992, 465. Por. M. Domaradzki, *Między alegorią a typologią. Uwagi o hermeneutyce Orygenesza*, *PrzRel* 239 (2011) z. 1, 20.

⁹ Zob. 1P 3,21. W takim ujęciu „typ (*ho týpos*)” jest znakiem, zapowiedzą, „antytyp (*ho antitypos* lub *tò antitypos*)” natomiast oznacza rzeczywistość zapowiadaną. Por. S. Hahn, *Moc słowa w liturgii. Od tekstu pisanego do żywego słowa liturgii*, tł. P. Blumczyński, Kraków 2010, 33-34.

¹⁰ Zob. B. McNeil, *Typologia*, w: *Słownik hermeneutyki biblijnej*, red. R.J. Coggins – J.L. Houlden, tł. B. Widła, Warszawa 2005, 894. Por. J.K. Pytel, *Objaśnienie sensu biblijnego w Kościele (Hermeneutyka)*, Gniezno 1996, 35-36.

¹¹ Zob. McNeil, *Typologia*, s. 894.

¹² Egzegezę alegoryczną określa się ogólnie jako metodę interpretacji, która polega na doszukiwaniu się pod dosłownym znaczeniem tekstu drugiego, przenośnego znaczenia, które – ujawniając jakiś głębszy sens moralny lub filozoficzny – nierzadko unieważnia sens dosłowny. Zob. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, s. 389.

wertykalnie, ponieważ przedstawia ona „ponadczasowe związki między obrazami a ich symbolami”¹³.

Egzegeza typologiczna zatem miała na celu potwierdzenie jedności obu Testamentów oraz wykazanie, że Stary Testament spełnia się w Jezusie Chrystusie. Wymownie o tym pouczył św. Ireneusz, stwierdzając: „[...] ukrytym w Pismach skarbem jest rzeczywiście Chrystus, ponieważ za pomocą typów i przerośni wskazywało się [w nich na Niego] (*absconsus vero in Scripturis thesaurus Christus, quoniam per typos et paraboles significabatur* [*hóti diá týpōn kai parabolōn esēmaineto*])”¹⁴.

Tego rodzaju podejścia do interpretacji Pisma Świętego nie wykluczają aktualne orzeczenia Magisterium Kościoła, czego przykładem jest stwierdzenie zawarte w Konstytucji Dogmatycznej *Dei Verbum*: „Ekonomia Starego Testamentu zmierzała nade wszystko ku temu, aby przygotować przyjście Chrystusa, Odkupiciela wszystkich ludzi, oraz mesjańskiego królestwa, proroczo je zapowiedzieć (por. Łk 24,44; J 5,39; 1P 1,10) i wyrazić je w obrazach typicznych (*et in variis typis significaret*) (por. 1Kor 10,11)”¹⁵.

Tego rodzaju podejście można by (jako pewien eksperyment) zastosować również do *Czwartej Księgi Machabejskiej*. Na wstępie należy jednak zaznaczyć, że *Czwarta Księga Machabejska* nie przynależy do katolickiego kanonu biblijnego¹⁶, gdyż została zakwalifikowana do zbioru apokryfów Starego Testamentu. Podobnie jest w tradycji prawosławnej i protestanckiej: w wydaniach prawosławnych bowiem uwzględniana bywa jako dodatek, w protestantyzmie natomiast jest umieszczana albo pośród pseudoepigrafów, albo wraz z księgami deuterokanonicznymi wśród „Apokryfów”¹⁷. Niemniej jednak od starożytności cieszy się pewnym poszanowaniem w środowiskach chrześcijańskich. Wyrazem tego jest fakt, że tekst księgi zachował się w wielu rękopisach LXX, w tym w głównych kodeksach majuskułowych, czyli w Kodeksie Synajskim (IV wiek) i Kodeksie Aleksandryjskim (V wiek) oraz Kodeksie Venetus (VIII/

¹³ Zob. Domaradzki, *Między alegorią*, s. 19-20.

¹⁴ Irenaeus, *Adversus haereses*, 4, 26, PG 7,1052B (tł. własne).

¹⁵ *Konstytucja Dogmatyczna o Objawieniu Bożym „Dei Verbum”*, 15, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, Dekrety, Deklaracje. Tekst łacińsko-polski*, Poznań 2008, 552-555.

¹⁶ Z rzadka jednak *Czwarta Księga Machabejska* pojawia się w starożytności na liściach kanonu. Zob. H.-J. Klauck, *4. Makkabäerbuch*, Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit III/6, Gütersloh 1989, 677-678.

¹⁷ Zob. M. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej. 3 i 4 Księga Machabejska, 3 Księga Ezdrasza oraz Psalm 151 i Modlitwa Manassesza*, Rozprawy i Studia Biblijne 8, Warszawa 2001, 110.

IX wiek). Występuje także w ponad dwudziestu skatalogowanych dotąd minuskułach, w czterdziestu menologiach, a także w niektórych rękopisach dzieł Józefa Flawiusza. Na uwagę zasługuje fakt, że wraz z innymi księgami greckimi była poddana tym samym recenzjom: recenzji Lucjana (l) oraz recenzji q. To z kolei stanowi dowód na dość wczesne włączenie tekstu *Czwartej Księgi Machabejskiej* do kolekcji ksiąg LXX¹⁸. Stąd też współczesne wydanie krytyczne LXX zawiera również *Czwartą Księgę Machabejską*¹⁹. Mając na uwadze szeroko wśród uczonych dyskutowaną kwestię natchnienia tekstu LXX (przy czym są głosy za pewną formą jej natchnienia)²⁰, można pokusić się nadto o stwierdzenie, że powszechna obecność *Czwartej Księgi Machabejskiej* w LXX – również i w tej perspektywie – przyczynia się do wzrostu jej autorytetu. Należy także dodać, że po tekście *Czwartej Księgi Machabejskiej* sięgali w swym nauczaniu Ojcowie Kościoła²¹, co świadczy o jej znaczeniu w epoce patrystycznej.

Warto jeszcze, tytułem wstępu, poświęcić nieco uwagi charakterystyce samej *Czwartej Księgi Machabejskiej*. Jakkolwiek nie zwiera ona odniesień do Judy Machabeusza oraz jego braci (głównych bohaterów Pierwszej i Drugiej Księgi Machabejskiej), została jednak zaopatrzona przydawką „Machabejska”. Dokonało się to z pewnością z racji nawiązującego do Drugiej Księgi Machabejskiej opisu wydarzeń, a zwłaszcza męczeństwa starca Eleazara oraz siedmiu braci i ich matki. Chociaż owi męczennicy nie byli „Machabeuszami”, to jednak w liturgii i hagiografii chrześcijańskiej nazwano ich „braćmi machabejskimi”²². Oryginalnie *Czwarta Księga Machabejska* powstała w języku greckim. W ramach jej struktury można wyróżnić niejako dwie części: pierwsza dotyczy rozważań na temat panowania rozumu nad namiętnościami, druga zaś o charakterze narratywnym

¹⁸ Zob. Klauck, 4. *Makkabäerbuch*, s. 678-679. Por. Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 97-98.

¹⁹ Zob. np. *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes. Duo volumina in uno*, wyd. A. Rahlfs, Stuttgart 1982, 1157-1184.

²⁰ Zob. np. K. Mielcarek, *Ku nowej koncepcji natchnienia LXX*, RT 48 (2001) z. 1, 5-25; P. Łabuda, *Septuaginta – pragnienie poznania Biblii*, TST 35 (2016) z. 1, 170-172.

²¹ Przykładem tego może być *Mowa XV św. Grzegorza z Nazjanzu*. Zob. G.M. Baran, *Czwarta Księga Machabejska tłem Mowy XV św. Grzegorza z Nazjanzu*, VoxP 37 (2017) t. 67, 41-70.

²² Świadczyć o tym może azjańska maniera retoryczna księgi, najbardziej zbliżona stylowi obecnemu w Azji Mniejszej. Również charakter *Czwartej Księgi Machabejskiej* jako swego rodzaju mowy pochwalnej na cześć męczenników, związanej z rocznicą ich śmierci oraz miejscem pochówku, może być świadectwem powstania księgi w kręgu antiocheńskim, z którym tradycyjnie był związany kult męczenników machabejskich w czasach późniejszych. Zob. Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 97.

posiada cechy przekazu historycznego, w którym znajduje się relacja na temat próby profanacji świątyni jerozolimskiej przez pogańskiego dowódcę – Apoloniusza, jak również opis męczeństwa Eleazara oraz siedmiu braci i ich matki za czasów prześladowań ze strony Antiocha IV Epifanesa. Autor księgi jest nieznany. Z analizy tekstu *Czwartej Księgi Machabejskiej* można wywnioskować, że był nim pobożny Żyd, gorliwy obrońca przestrzegania wymogów Prawa Mojżeszowego. Pod względem wykształcenia widać u niego dość duże obeznanie z tekstami i teologią Starego Testamentu, a także solidne wykształcenie w retoryce i greckiej filozofii. Również nie można w sposób pewny określić miejsca powstania *Czwartej Księgi Machabejskiej*. Prawdopodobnie powstała w żydowskiej diasporze w Antiochii lub w jej kręgu²³. Pewne problemy nastręcza także określenie jej czasu powstania. Jedni uczeni podają, że powstała w pierwszej połowie I wieku po Chrystusie²⁴, inni zaś przyjmują, że została skomponowana pod koniec I wieku po Chrystusie, dokładnie pomiędzy 90 a 100 rokiem²⁵. Mając na uwadze podobieństwo pomiędzy Drugą Księgą Machabejską a *Czwartą Księgą Machabejską*, naukowcy próbują także określić sposób zależności tychże ksiąg. Jedni uważają, że Druga Księga Machabejska była bezpośrednim źródłem dla *Czwartej Księgi Machabejskiej*, inni zaś, że obie mogły w sposób niezależny wykorzystać te same źródła²⁶. Należy nadto zauważyć, że relacje o męczennikach w *Czwartej Księdze Machabejskiej* są dość mocno wystylizowane, stąd też historyczne podłoże jest nierozpoznawane. *Czwarta Księga Machabejska* dostarcza jednak ciekawych informacji na temat mentalności żyjącej w sferze kultury hellenistycznej diaspory żydowskiej kręgu antiocheńskiego²⁷.

Po naszkicowaniu kilku uwag na temat samej metody egzegezy typologicznej oraz ogólnej charakterystyki *Czwartej Księgi Machabejskiej* przejdziemy teraz do realizacji celu, o którym jest mowa w tytule artykułu. Jak zostało zaznaczone w podtytule, będzie to swego rodzaju „próba” zastosowania egzegezy typologicznej do tekstu *Czwartej Księgi*

²³ Zob. Klauck, 4. *Makkabäerbuch*, s. 665-666; Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 99-100. Por. H. Anderson, 4 *Maccabees. A New Translation and Introduction*, w: *The Old Testament Pseudepigrapha*, vol. 2, red. J.H. Charlesworth, An Anchor Bible Reference Library, New York 1985, 533, 535.

²⁴ Zob. D.A. de Silva, 4 *Maccabees*, *Guides to Apocrypha and Pseudepigrapha*, Sheffield 1998, 18.

²⁵ Zob. Klauck, 4. *Makkabäerbuch*, s. 669.

²⁶ Zob. Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 102-103.

²⁷ Zob. Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 108. Por. G.M. Baran, *Życie i śmierć Antiocha IV Epifanesa w przekazach pozabiblijnych i biblijnych. Historia i teologia*, Tarnów 2015, 18-19.

Machabejskiej. Głównym zamierzeniem tej „próby” natomiast będzie wykazanie, że siedmiu braci Machabejskich może być postrzeganych jako typ Chrystusa. Mając na uwadze fakt, że *Czwarta Księga Machabejska* nie przynależy do kanonu biblijnego, a więc nie stanowi tekstu natchnionego, podkreślamy, że podjęte zamierzenie jest „próbą”, którą w jakiś sposób usprawiedliwia „autorytet” księgi, o czym była mowa wyżej. Należy nadto raz jeszcze zaznaczyć, że – co zastało wyżej powiedziane – *Czwarta Księga Machabejska* powstała już po Chrystusie, a zatem w zastosowaniu do jej interpretacji egzegezy typologicznej wkłada się – można by rzec – niejako pewien „anachronizm”. Stąd też podjęta tego rodzaju interpretacja *Czwartej Księgi Machabejskiej* tym bardziej zasługuje na dookreślenie mianem „próba”, którą w tym kontekście usprawiedliwia jednak fakt, że zawiera ona te same motywy, co relacjonująca wydarzenia z tak zwanego „kryzysu hellenistycznego” (175-164 r. przed Chrystusem) *Druga Księga Machabejska*, która najprawdopodobniej powstała w ostatnim ćwierćwieczu II wieku przed Chrystusem²⁸ i przynależy do katolickiego kanonu ksiąg natchnionych.

1. Siedmiu młodzieńczych braci zapowiedzią doskonałości osoby Chrystusa

Analizując tekst *Czwartej Księgi Machabejskiej*, można zauważyć, że często jest podkreślana jedność braci na różnych płaszczyznach. Metaforycznie tę jedność wydaje się podkreślać obraz chóru, do którego zostało trzykrotnie przyrównane grono braci (zob. *4Mch* 8,4; 13,8; 14,8). Chór w greckim teatrze jako składowa część dramatu pełnił znaczącą rolę, gdyż jego pieśni wypełniały przerwy pomiędzy aktami²⁹. Składał się on

²⁸ Zob. T. Brzegowy, *Księgi historyczne Starego Testamentu*, Academica 32, Tarnów 2008, 271. F. Gryglewicz (*Księgi Machabejskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Pismo Święte Starego Testamentu VI/4, Poznań 1961, 248), który podaje przedział czasowy 130-125 r. przed Chrystusem. Ł. Laskowski (*Druga Księga Machabejska. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament XIV/3, Częstochowa 2017, 92) natomiast, podając widełki czasowe dwóch wydarzeń (124 r. przed Chrystusem – redakcja jednego z listów umieszczonych na początku, oraz 63 r. przed Chrystusem – interwencja Pompejusza w Jerozolimie), stwierdza, że bliższe określenie czasu powstania *Drugiej Księgi Machabejskiej* jest trudne do sprecyzowania.

²⁹ Zob. *Mała Encyklopedia Kultury antycznej*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1988, 149.

z określonej ilości osób, które tworząc zwartą grupę, wypowiadały się kolektywnie poprzez śpiew, któremu często towarzyszyły odpowiednie gesty czy też układy choreograficzne³⁰. Działająca na wzór chóru siódemka braci niewątpliwie wyraża ich jedność.

Jedność braci podkreślona została również przez sposób ich wspólnego przemawiania: „wszyscy razem jednym głosem to samo, jakby z jednej piersi rzekli”³¹ (4Mch 8,29)³². Na uwagę zasługują tutaj trzy elementy przytoczonego stwierdzenia. Po pierwsze, wzmianka, że przemawiali „jednym głosem” (*diá miás phōnēs*). Po drugie, że przemawiali „razem”. Autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* użył w tym kontekście przysłówka *homou* (‘razem w tym samym miejscu, wspólnie, na raz, razem’)³³, który niewątpliwie podkreśla jedność działania. Po trzecie, w przytoczonej frazie pojawia się wymowne stwierdzenie, że młodzieńcy przemawiali „z jednej (z tej samej) piersi” (*apò tēs autēs psychēs*). W tym kontekście pojawia się termin *psychē*, który między innymi posiada następujące znaczenia: ‘dech, oddech, tchnienie, życie, dusza, osobowość, charakter, duch, serce, źródło życia, siła ożywcza’³⁴. Egzegeci zauważają, że termin *psychē* w przywołanym stwierdzeniu może być – jak to ma miejsce zazwyczaj w LXX³⁵ – odpowiednikiem hebr. *neṣeš*³⁶, który w podstawowym rozumieniu oznacza ‘gardło’³⁷. A zatem mowa braci była niejako przemawianiem wydobywającym się z jednego gardła. Ta metafora podkreśla nie tylko jednomyślność³⁸, ale także jedność w działaniu.

³⁰ Szerzej na temat chóru w teatrze antycznej Grecji, zob. M. Kocur, *Teatr antycznej Grecji*, Dramat – Teatr 2, Wrocław 2001, 60-141.

³¹ Tłumaczenie polskie *Czwartej Księgi Machabejskiej* podawane jest w artykule za: Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 123-200.

³² Autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* najpierw podał hipotetyczną wspólną mowę młodzieńców (zob. 4Mch 8,17-26), którą mogliby wypowiedzieć, gdyby byli „łękliwego ducha” (4Mch 8,16), następnie zaś realną, którą mieli wygłosić jednogłośnie do Antiocha IV (zob. 4Mch 9,1-9).

³³ O. Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, Warszawa 2000-2001, t. 2, 108.

³⁴ Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, t. 2, s. 535.

³⁵ Zob. G. Bertram *et al.*, *ψυχή etc.*, w: *Theological Dictionary of the New Testament*, vol. 9, red. G. Friedrich, tł. G.W. Bromiley, Grand Rapids 1984, 617-618.

³⁶ Zob. Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 165.

³⁷ L. Koehler – W. Baumgartner – J.J. Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski*, t. 1, Prymasowska Seria Biblijna, red. wyd. pol. P. Dec, Warszawa 2008, 669.

³⁸ Wojciechowski (*Apokryfy*, s. 165) w wyrażeniu „wszyscy razem jednym głosem to samo, jakby z jednej piersi rzekli” dostrzega przejaw jednomyślności, która była postrzegana w starożytności jako cnota (zob. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1167b; Dio Chrysostomus, *Oratio*, 48).

W 4Mch 13,13 również pojawia się podobny motyw wspólnego przemawiania³⁹ zawarty w słowach: „Każdy z osobna i wszyscy razem, patrząc na siebie [...] mówili”. Wyraża to fraza *homoi pántes* (‘wszyscy razem’), w której użyty jest, jak w 4Mch 8,29, przysłówek *homoi*.

Jedność braci autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* przedstawił także poprzez wyakcentowanie ich bratniej miłości (zob. 4Mch 13,19-26). W tym względzie nawiązał niewątpliwie do starożytnych autorów, którzy temu zagadnieniu poświęcali uwagę w swych rozważaniach⁴⁰. Arystoteles podkreślał na przykład w tym kontekście, że „tożsamość ich [rodzeństwa] z rodzicami utożsamia ich wzajemnie między sobą (stąd mówi się o tej samej krwi, o wspólnym pniu itp.). Są tedy bracia i siostry poniekąd tym samym w różnych indywiduach”⁴¹. Podobnie jak starożytni autorzy, tak i autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* jako podstawę jedności i zgodnego działania braci wskazał na zrodzenie z tych samych rodziców, wspólne dorastanie, jednakowe kształcenie i wychowanie oraz codzienne przebywanie ze sobą (zob. 4Mch 13,19-22)⁴². W konsekwencji, jak zaznaczył autor *Czwartej Księgi Machabejskiej*, została pomiędzy braćmi zadzierzgnięta mocna więź braterskiej miłości: „Skoro tak oto ustala się wspólnie odczuwająca miłość braterska, siedmiu braci tym silniejsze wspólne odczucia miało ze sobą” (4Mch 13,23).

Konkluzją podkreślanej przez autora *Czwartej Księgi Machabejskiej* jedności siedmiu braci może być zawarte w apostroficznej pochwalie młodzieńców sformułowanie „O święta i harmonijna zgoda siedmiu braci co do pobożności” (4Mch 14,3). Na uwagę zasługuje wyrażenie „harmonijna zgoda” (*euármostos symphōnía*). Przymiotnik *euármostos* przyjmuje między innymi następujące znaczenia: ‘dobrze, świetnie zestawiony, uzgodniony, harmonijny’⁴³, rzeczownik *symphōnía* natomiast – ‘zgodność, współbrzmienie, akord, harmonia, zgoda, jednomyślność’⁴⁴. Zestawione razem oba terminy w 4Mch 14,3 bardzo mocno pod-

³⁹ Wspólna mowa zawarta jest w 4Mch 13,13-17.

⁴⁰ Zob. np. Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1161b-1162a; Xenophon, *Cyropaedia*, 8, 7, 14-16; Xenophon, *Memorabilia*, 2, 3, 4; Plutarchus, *Moralia. De fraterno amore*, 478a-492d. Por. Klauck, 4. *Makkabäerbuch*, s. 738.

⁴¹ Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1162a, tł. za: Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, tł. D. Gromska, Warszawa 2008, 254.

⁴² Szerzej na temat miłości braterskiej siedmiu braci męczenników, zob. H.-J. Klauck, *Brotherly Love in Plutarch and in 4 Maccabees*, w: *Greeks, Romans, and Christians. Essays in Honor of Abraham J. Malherbe*, red. D.L. Balch – E. Ferguson – W.A. Meeks, Minneapolis 1990, 144-156.

⁴³ Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, t. 1, s. 392.

⁴⁴ Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, t. 2, s. 341.

kreślają jedność braci, której zwornikiem jest pobożność (*eusebeia*) rozumiana w *Czwartej Księdze Machabejskiej* jako całość religii żydowskiej⁴⁵.

Podkreślana wielokrotnie jedność siedmiu braci pozwala postrzegać ich jak swego rodzaju „jeden działający podmiot”. W tym kontekście łatwo odnieść „harmonijną jedność” siedmiu braci do jednej osoby Chrystusa i w konsekwencji dostrzegać w ich ściśle zespolonej zbiorowości Jego typ.

Mówiąc o siedmiu braciach jako doskonałej jedności, przede wszystkim uwagę czytelnika zwraca liczba tych braci wielokrotnie wspominana przez autora *Czwartej Księgi Machabejskiej* (zob. *4Mch* 1,8; 8,3; 13,1.23; 14,3.4.7-8.12; 15,2.6.24.27; 16,1.3.6-7; 17,2.5.7.9.13; 18,6.20; por. 13,7). W tym kontekście można z kolei dostrzec odniesienie do symbolicznego znaczenia liczby synów, czyli do symboliki liczby siedem. Sam autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* wydaje się zauważać takie znaczenie siódemki. Widać to wyraźnie w *4Mch* 14,7-8: „O święta zgodna siódemko! Jako bowiem siedem dni stworzenia świata wokół pobożności, tak wokół siódemki w chórze krążąc, strach przed mękami unicestwili”⁴⁶. Występuje tutaj bezpośrednie nawiązanie do tradycji biblijnej, w której liczba siedem, jako liczba mająca szczególnie sakralny charakter, oznaczała „pełnię” i „doskonałość”⁴⁷.

Na uwagę w tym kontekście zasługuje także wzmianka zawarta w *4Mch* 16,13, gdzie mowa jest o „pełnej liczbie synów (*ho tōn hyiōn arithmós*)” zrodzonych przez matkę. We frazie tej pojawia się termin *arithmós*, który

⁴⁵ Zob. W. Foerster, σέβουαι etc., w: *Theological Dictionary New Testament*, vol. 7, red. G. Kittel – G. Friedrich, tł. G.W. Bromiley, Grand Rapids 1983, 179. Por. Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 166, 170; G. Scarpata, *Quarto libro dei Maccabei. Testo, traduzione, introduzione e commento*, Biblica Testi e Studi 9, nota storica G. Firpo, Brescia 2006, 76; U. Breitenstein, *Beobachtungen zu Sprache, Stile und Gedankengut des Vierten Makkabäerbuchs*, Basel – Stuttgart 1976, 169-170.

⁴⁶ Zob. A. Dupont-Sommer, *Le Quatrième livre des Machabées. Introduction, traduction et notes*, Paris 1939, 146.

⁴⁷ Zob. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tł. K. Romaniuk, Poznań 1989, 212-213; M.H. Pope, *Seven, seventh, seventy*, w: *The Interpreter's Dictionary of the Bible. An Illustrated Encyclopedia*, vol. 4, red. G.A. Buttrick et al., New York – Nashville 1962, 294-295; L. Ryken – J.C. Wilhoit – T. Longman III, *Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, Prymasowska Seria Biblijna, tł. Z. Kościuk, Warszawa 1998, 904-905. Filon Aleksandryjski poświęcił wiele uwagi znaczeniu świętej liczby siedem w *De opificio mundi* (91-128). Zob. D.A. de Silva, *4 Maccabees. Introduction and Commentary on the Greek Text in Codex Sinaiticus*, Septuagint Commentary Series, Leiden – Boston 2006, 215-216.

oznacza między innymi ‘liczbę’⁴⁸, a także ‘całkowitą sumę, ogół, całość’⁴⁹. Można zatem przyjąć, że termin *arithmós*, w powiązaniu z liczbą siedem jako ilością zrodzonych synów, oznacza w tym miejscu pełną, doskonałą, całkowitą liczbę, którą tworzyło siedmiu braci⁵⁰.

Wyakcentowana bardzo mocno „pełna”, „doskonała” liczba braci w typologicznej interpretacji może niewątpliwie wskazywać na pełnię i doskonałość Chrystusa. Ta doskonałość została w Nowym Testamencie wyrażona przede wszystkim poprzez wyakcentowanie jedności Chrystusa z Bogiem Ojcem (zob. J 10,30: „Ja i Ojciec jedno jesteśmy”; por. J 17,11.21-22), a co za tym idzie, Jego boskiego pochodzenia, czyli boską naturę (zob. Flp 2,6: „On, istniejąc w postaci Bożej, nie skorzystał ze sposobności, aby na równi być z Bogiem”). Doskonałość Chrystusa wyraża się zatem w Jego boskiej naturze (zob. Kol 1,15: „On jest obrazem Boga niewidzialnego”; a także J 1,18: „Boga nikt nigdy nie widział, Ten Jednorodzony Bóg, który jest w łonie Ojca, [o Nim] pouczył”; Hbr 1,3: „Ten [Syn], który jest odbłaskiem Jego chwały i odbiciem Jego istoty”). Apostoł Paweł nadto bardzo często pouczał o zamieszkującej w Chrystusie „Pełni bóstwa (*tò plērōma tēs theótētos*)” (Kol 2,9; por. 1,19). Z tej pełni wszyscy wierzący w Niego, zgodnie ze słowami Jana Apostoła, otrzymali łaskę: „Z Jego pełności (*ek tou plērōmatos autoû*) wszyscyśmy otrzymali – łaskę po łasce” (J 1,16), aby przez to stać się, jak pouczał Piotr Apostoł, „uczestnikami boskiej natury” (2P 1,4)⁵¹.

2. Pochodzenie siedmiu braci od Abrahama typem pochodzenia Chrystusa

Kilkukrotnie autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* w korpusie księgi podkreślił pochodzenie siedmiu braci od Abrahama. Wyrażają to przede wszystkim następujące frazy: *Abraam paides* („dzieci Abrahama” – 4Mch

⁴⁸ Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, t. 1, s. 109; H.G. Liddell – R. Scott – H.S. Jones, *Greek–English Lexicon with a Revised Supplement*, Oxford 1968, 240.

⁴⁹ T. Muraoka, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Louvain – Paris – Walpole 2009, 91.

⁵⁰ Por. Anderson, *4 Maccabees*, s. 561; de Silva, *4 Maccabees. Introduction and Commentary*, s. 55.

⁵¹ Zarówno w tym miejscu, jak i w kolejnych przypadkach dobór tekstów biblijnych ma na celu nie tyle podanie wyczerpującej ilości odniesień, w których dostrzec można zrealizowanie się omawianego „typu”, lecz przytoczenie kilku najbardziej transparentnych przykładów, jakie samorzutnie się nasuwają.

6,17.22), *Abramiaíōn spermátōn apógona* („Abrahamowego nasienia potomkowie” – 4Mch 18,1), *hoi Abramiaíoi paídes* („Abrahamowi chłopcy” – 4Mch 18,23), *Abramiaíos neanías* („Abrahamowy młodzieniec” – 4Mch 9,21). Należy przede wszystkim zaznaczyć, że tego rodzaju określenia (jak i pokrewne) miały na celu nie tyle opisać i wyjaśnić fizyczne pochodzenie siedmiu braci od konkretnego przodka, ale posiadały szersze zastosowanie, gdyż stanowiły uroczyste samookreślenie Żydów, dla których pochodzenie od Abrahama było powodem dumy, ponieważ wyrażało ich przynależność do narodu wybranego oraz uczestnictwo w obietnicach danych Abrahamowi⁵². Przykładem tego może być wyznanie Żydów zawarte w Ewangelii Janowej: „Jesteśmy potomstwem Abrahama” (J 8,33) oraz „Ojcem naszym jest Abraham” (J 8,39). W kontekście *Czwartej Księgi Machabejskiej*, jak zauważają egzegeci, może natomiast chodzić nie tyle o podkreślenie fizycznego pochodzenia siedmiu braci od Abrahama, ale raczej o wskazanie, że pochodzenie od Abrahama było dla nich obligacją religijną do przyjęcia postawy życiowej, jaką reprezentował ten patriarcha⁵³, a ponadto stanowiło źródło odwagi do poniesienia śmierci męczeńskiej w imię wierności Prawu (zob. 4Mch 6,17.22; por. 18,1)⁵⁴. Kilkukrotnie wzmianki o pochodzeniu siedmiu braci od Abrahama z pewnością miały także uświadomić czytelnikowi, że męczennicy rzeczywiście na wzór swego praojca w chwili próby przyjęli tę samą postawę posłuszeństwa i całkowitego poddania się woli Boga (zob. 4Mch 9,21; 14,20; 18,20; por. 18,23).

Pomijając jednak niuanse interpretacyjne kwestii pochodzenia siedmiu braci od Abrahama, można przyjąć, że wzmianka tego rodzaju może być postrzegana jako typ, czyli zapowiedź pochodzenia również samego Chrystusa od Abrahama. Podkreślają to umieszczone w Ewangeliach rodowody (zob. Mt 1,1-17; Łk 3,23-38), w których Abraham jest wymieniany jako jedno z ogniw w łańcuchu kolejnych przodków Jezusa (zob. Mt 1,1.17; Łk 3,34). Warto wspomnieć, że w Ewangelii Mateusza to właśnie od Abrahama rozpoczyna się prezentowana genealogia Chrystusa (zob. Mt 1,2). W ten sposób autor Ewangelii podkreślił fakt, że Jezus jako potomek Abrahama jest członkiem narodu izraelskiego, czyli po prostu Izraelitą⁵⁵.

⁵² Zob. Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 155-156. Por. J. Jeremias, Ἀβραάμ, w: *Theological Dictionary of the New Testament*, vol. 1, red. G. Kittel, tł. G.W. Bromiley, Grand Rapids 1983, 8; Dupont-Sommer, *Le Quatrième livre des Machabées*, s. 111.

⁵³ Zob. Scarpit, *Quarto libro dei Maccabei*, s. 221.

⁵⁴ Zob. de Silva, *4 Maccabees. Introduction and Commentary*, s. 146.

⁵⁵ Zob. U. Luz – H. Koester, *Matthew 1-7. A Commentary on Matthew 1-7*, Hermeneia – a Critical and Historical Commentary on the Bible, Minneapolis 2007, 82-83. Por. A. Paciorek, *Ewangelia według świętego Mateusza. Część 1. Rozdziały 1-13*, Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament I/1, Częstochowa 2005, 74.

A zatem siedmiu braci jako potomkowie Abrahama mogą stanowić typ Chrystusa również pochodzącego od Abrahama.

3. Kierowanie się przez braci „pobożnym rozumem” typem poddania się Chrystusa woli Ojca

Tematyka „pobożnego rozumu (*euseb's logismós*)” to zasadnicza kwestia poruszana w Czwartej Księdze Machabejskiej. Już w pierwszym wersecie na ten temat jest postawiona teza (*4Mch* 1,1: „Wysoce filozoficzną podjąć mam kwestię, czy pobożny rozum samowładnie panuje nad namiętnościami”), której prawdziwość autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* wykazuje w całym swym dziele. Próba dookreślenia, czym jest „pobożny rozum”, znajduje się w *4Mch* 1,15-17: „Rozum zatem to umysł na słusznej zasadzie wybierający życie mądrości. Mądrość to znajomość boskich i ludzkich spraw oraz ich przyczyn. Ta jest wychowaniem przez prawo [...]”.

A zatem pobożny rozum to ten, który kieruje się mądrością ukształtowaną przez Prawo⁵⁶. W korpusie swego dzieła autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* podkreślił parokrotnie, że siedmiu braci było wychowywanych w oparciu o nakazy Prawa (zob. *4Mch* 13,22-24; 18,10). Dzięki temu zdobyli „pobożny rozum”, który pozwolił im wytrwać w chwilach próby, kiedy to w imię wierności Prawu musieli znieść okrutne tortury oraz ponieść męczeńską śmierć. „Pobożny rozum”, innymi słowy mówiąc, dał im możliwość zapanowania nad wszelkimi namiętnościami (strachem, bólem), a także nad zwodniczymi przyjemnościami, które w zamian za niewierność wobec Prawa obiecywał Antioch IV (zob. *4Mch* 8,5-8; 12,5).

Dzięki „pobożnemu rozumowi” siedmiu braci wykazało się posłuszeństwem wobec nakazów Prawa, czyli, innymi słowy, okazali się posłuszni woli Bożej zawartej w nakazach Prawa. W ten sposób mogą stanowić typ Chrystusa poddanego woli Boga Ojca. O tym pouczył autor Czwartej Ewangelii, przytaczając słowa Chrystusa: „Moim pokarmem jest wypełnić wolę Tego, który Mnie posłał, i wykonać Jego dzieło” (J 4,34); „[...] z nieba zstąpiłem nie po to, aby pełnić swoją wolę, ale wolę Tego, który Mnie posłał” (J 6,38). Gotowość do wypełnienia woli Boga Ojca Jezus wyraził transparentnie w czasie modlitwy w Ogrodzie Getsemani: „Ojcze mój, jeśli

⁵⁶ Zob. Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 129. Por. R. Weber, *Eusebeia und Logismos. Zum philosophischen Hintergrund von 4 Makkabäer*, „Journal for the Study of Judaism” 22 (1991) f. 2, 212-234.

to możliwe, niech Mnie ominie ten kielich! Wszakże nie jak Ja chcę, ale jak Ty. [...] Ojcze mój, jeśli nie może ominąć Mnie ten kielich, i muszę go wypić, niech się stanie wola Twoja!” (Mt 26,39.42; por. Mk 14,36; Łk 22,42). A zatem siedmiu braci poddanych nakazom Prawa pochodzącego od Boga⁵⁷ jest typem Chrystusa posłusznego woli Ojca.

Ponadto owych siedmiu braci kierujących się „pobożnym rozumem”, a przez to poddanych Prawu, może stanowić typ Chrystusa w bardziej literalny sposób. Ich poddanie się nakazom Prawa może być prefiguracją poddania się Chrystusa poszczególnym nakazom Prawa, czego przykładem w przypadku Chrystusa może być między innymi poddanie się obrzezaniu i ofiarowaniu Bogu w Świątyni Jerozolimskiej (zob. Łk 2,21-24), po uzdrowieniu trędowatych nakazanie im, aby pokazali się kapłanom i złożyli ofiarę przepisaną przez Mojżesza (zob. Mt 8,4), wypełnianie praktyk religijnych i obchodów świątecznych zgodnie z nakazami Prawa (zob. Mt 26,17; Mk 14,12; Łk 2,41-42; 22,7-8; J 2,13; 5,1).

4. Namowy Antiocha IV typem kuszenia Chrystusa przez diabła

Antioch IV, chcąc nakłonić siedmiu braci do złamania nakazów Prawa, zanim zdecydował się zastosować wobec nich tortury, pierwszorzędnie rozpoczął od perswazji. W tym kontekście pojawiają się obok gróźb nawet kuszące obietnice króla:

[...] lecz również napominam, by ustąpiwszy mi cieszyć się moją przyjaźnią. Potrafiłbym, jak karzę nieposłusznych moim rozkazom, być tak samo dobroczyńcą dla posłusznych mi. Zaufajcie więc, a stanowiska zwierzchnie w moich dziedzinach otrzymacie, wyparłszy się ojczystego obyczaju waszego obywatelstwa. A przejąwszy helleński sposób życia, zmieńcie jego tryb i rozkoszujcie się waszą młodością (4Mch 8,5-8).

W przytoczonych słowach pojawia się obietnica kariery na dworze Seleucydy. Wyrazem tego miało być obdarzenie każdego z siedmiu braci honorowym tytułem „królewskiego przyjaciela (*philos basiléōs*)”. Obdarzeni tym tytułem stawali się dworzanami króla lub też posiadali za-

⁵⁷ To pochodzenie Prawa od Boga wyrażają dookreślenia, które odnoszą się do terminu *nómos*: *nómos theíos* (4Mch 5,16; 9,15; 11,27), *nómos theoú* (4Mch 13,22). Przekazanie Prawa człowiekowi przez Boga wzmiankowane jest wprost w 4Mch 3,23.

szczyt bliskiego z nim kontaktu. Tworzyli oni niekiedy przyboczną radę królewską, byli również wykonawcami najważniejszych rozkazów króla, a także zarządcami prowincji lub dowódcami armii⁵⁸. Posiadali przywilej noszenia purpurowych szat oraz purpurowego kapelusza z szerokim rondem⁵⁹. Każdy z siedmiu braci obdarzony tytułem „królewskiego przyjaciela” miał w konsekwencji zostać także zwierzchnikiem jakiejś części imperium seleucydzkiego (zob. *4Mch* 8,7). Tę obietnicę Antioch IV powtórzył raz jeszcze w indywidualny sposób do siódmego z braci, aby nakłonić go do złamania Prawa (zob. *4Mch* 12,5). Ponadto w przypadku ostatniego z braci Seleucyda próbował wykorzystać matkę młodzieńców, aby widok jej cierpienia obudził litość u dziecka. Wywołanie litości nad matką, w zamierzeniu Antiocha IV, miało stać się czynnikiem pobudzającym ostatniego z synów do ocalenia własnego życia za cenę przekroczenia Prawa, aby w konsekwencji matka mogła cieszyć się posiadaniem choćby jednego dziecka (zob. *4Mch* 12,6).

W swych namowach Antioch IV przekonywał nadto siedmiu braci, że złamanie nakazu Prawa pod przymusem czy też pod wpływem strachu nie posiada negatywnej klasyfikacji moralnej, stąd też nie powinni obawiać się karania ze strony Bożej sprawiedliwości (zob. *4Mch* 8,14).

We wspólnej mowie siedmiu braci (zob. *4Mch* 9,1-9) pojawia się jednak negatywna ocena perswazji Antiocha IV oraz jego zwodniczych obietnic: „Tyranie, doradco do przekraczania prawa, nienawidząc nas nie lituj się nad nami bardziej niż my sami. Za dotkliwszą bowiem od samej śmierci uważamy twoją litość z ratunkiem [...]” (*4Mch* 9,3-4). W tym kontekście Antioch IV jawi się jako zwodniczy kusiciel, który obietnicą doczesnych korzyści, będących pozornym jedynie dobrem, chciał doprowadzić młodzieńców do złamania Prawa. Jego wrogą postawę wobec młodzieńców i wysiłki złamania ich woli autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* opisał za pomocą metafory agonistycznej: „Zaprawdę były to bowiem boskie zawody, w których wystąpili. [...] Bracia zaś współzawodnikami. Tyran był przeciwnikiem; świat i ludzkość widzami” (*4Mch* 17,11.13-14).

W przytoczonym stwierdzeniu Antioch IV ukazany został jako przeciwnik walczący z wiernymi Prawu młodzieńcami; celem tej walki było zmuszenie ich do złamania nakazów Prawa. Podjęta przez Antiocha IV wroga działalność wobec narodu żydowskiego, której przejawem było prześladowanie Żydów za wierność Prawu oraz zbezczeszczenie świątyni, sprawiła, że Seleucyda był postrzegany jako jeden z największych wrogów narodu żydowskiego w historii. Jego obraz z *Drugiej Księgi Machabejskiej*

⁵⁸ Zob. Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 59; Gryglewicz, *Księgi Machabejskie*, s. 65.

⁵⁹ Zob. J.A. Goldstein, *I Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, The Anchor Bible 41, Garden City – New York 1976, 232.

(zob. 2Mch 9,12) oraz z Księgi Daniela (zob. Dn 11,36-37), gdzie jest ukazany jako ten, który pragnął niejako zająć miejsce Boga, wykreował z niego jednego z większych bezbożników⁶⁰. Stąd też w tradycji Ojców Kościoła Antioch IV był postrzegany jako typ antychrysta⁶¹.

Mając na uwadze powyższy obraz Antiocha IV oraz jego namowy siedmiu braci do złamania nakazów Prawa, można dostrzec w jego postawie typ szatana kuszącego Jezusa na pustyni (zob. Mt 4,1-11; Mk 1,12-13; Łk 4,1-13). Kusząc Chrystusa, szatan między innymi zaproponował ofiarowanie Mu „wszystkich królestw świata oraz ich przepychu” (Mt 4,9). W zamian za to zażądał oddanie sobie pokłonu. Odrzucając tę propozycję, Jezus przypomniał szatanowi jeden z nakazów zawartych w Prawie: „Panu, Bogu swemu, będziesz oddawał pokłon i Jemu samemu służyć będziesz” (Mt 4,10; por. Pwt 6,13). A zatem i tym razem w osobach siedmiu braci odrzucających zwodnicze namowy Antiocha IV można dostrzec typ Chrystusa odrzucającego pokusy szatana.

5. Męczeńska ofiara braci typem ofiary zbawczej Chrystusa

Analizując relację dotyczącą tortur oraz męczeńskiej śmierci siedmiu braci, można dostrzec, że zarówno opis zadawanej kaźni oraz śmierci, a także refleksje teologiczne autora *Czwartej Księgi Machabejskiej* na temat znaczenia śmierci męczenników dostarczają argumentacji, aby męczeńską śmierć siedmiu braci postrzegać jako typ zbawczej ofiary Chrystusa.

5.1. Tortury zadane braciom typem męki Chrystusa

Opis tortur oraz męczeńskiej śmierci w *Czwartej Księdze Machabejskiej* został przedstawiony bardzo realistycznie – można by powiedzieć, że wręcz drastycznie. Tego rodzaju ujęcie jest wyrazem założeń greckiej retoryki, zwłaszcza stylu azjańskiego⁶². Dopatrując się typu męki i śmierci Chrystusa w opisie tortur i męczeńskiej śmierci siedmiu braci, przede wszystkim należałoby zwrócić uwagę na trzy elementy. Po pierwsze,

⁶⁰ Zob. szerzej: Baran, *Życie i śmierć Antiocha IV*, s. 115-118, 130-132.

⁶¹ Zob. Hieronimus, *Commentariorum in Daniele Prophetam*, 11, 21 [712]; 11, 31 [716]. Por. B. Rigaux – P. Grelot, *Antychryst*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Léon-Dufour, tł. K. Romaniuk, Poznań 1994, 52; Baran, *Życie i śmierć Antiocha IV*, s. 103.

⁶² Zob. Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 100.

w opisie męczeństwa pierwszego z braci znajduje się wzmianka na temat odarcia z szat młodzieńca oraz biczowania: „[...] zerwawszy tunikę związali jego ręce i ramiona rzemieniami po obu stronach. Gdy zaś uderzając go biczami zmęczyli się [...], cisnęli go na koło” (4Mch 9,11-12).

W opisie tym można dostrzec paralele z opisem biczowania Chrystusa i odarcia Go z szat przez żołnierzy (zob. Mt 27,26-27; Mk 15,15; J 19,1). Ten rodzaj tortur pierwszego z braci może być zatem postrzegany jako typ biczowania i odarcia z szat Chrystusa. Z przekazu Ewangelii wiadomo również, że jako szatę Chrystus nosił, podobnie jak wspomniany pierwszy z braci, tunikę. Wzmianka na ten temat znajduje się w J 19,23 oraz 4Mch 9,11, gdzie za każdym razem pojawia się ten sam termin *ho chitôn* (‘chiton’ – lniana szata wkładana wprost na ciało)⁶³, czyli po prostu ‘tunika’⁶⁴.

Po drugie, ciekawą informację podał autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* na temat tortur szóstego brata: „Ostre rozżarzone rożny do pleców mu przykładali, a przebiwszy boki (*tà pleurá*) wypalali wnętrzności” (4Mch 11,19). Tego rodzaju wzmianka może być potraktowana jako typ przebiccia boku Chrystusa wiszącego na krzyżu: „jeden z żołnierzy włócznią przebił Mu bok (*hē pleurá*)” (J 19,34). A zatem wzmianka o przebitych bokach szóstego z braci współbrzmi niejako z zapowiedzią proroka Zachariasza: „Będą patrzeć na Tego, którego przebili” (Za 12,10), którą przytacza sam autor *Czwartej Ewangelii* (J 19,37).

Po trzecie, należy zauważyć, że poszczególni bracia, po wstępnych torturach w niektórych przypadkach, byli następnie rozciągani (przywiązywani) na jakimś narzędziu mąk, na którym ponosili śmierć męczeńską⁶⁵. W opisach męczeńskiej śmierci młodzieńców autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* wymienił różne rodzaje tych narzędzi: „koło” (zob. 4Mch 9,12), „machina i napinacz” (zob. 4Mch 9,26), „machiny” (zob. 4Mch 10,5), „napinacz” (4Mch 11,9). Każde z tych narzędzi tortur, będące ostatecznie narzędziem śmierci, może być postrzegane jako typ krzyża, na którym został „rozciągnięty”, to znaczy ukrzyżowany Chrystus (zob. Mt 27,35; Mk 15,24; Łk 23,33; J 19,18). Jak w przypadku braci męczenników, tak i w przypadku Chrystusa narzędzie kaźni stało się także narzędziem śmierci. A zatem rozpinanie braci męczenników na różnych narzędziach tortur może niewątpliwie stanowić typ ukrzyżowania Chrystusa.

⁶³ Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, t. 2 s. 514.

⁶⁴ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, s. 733.

⁶⁵ Brakuje wzmianki o takim narzędziu w przypadku brata czwartego (zob. 4Mch 10,12–11,1) oraz siódmego, o którym autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* napisał, że sam rzucił się na patelnię jako narzędzie kaźni, na której „oddął ducha” (4Mch 12,19).

5.2. Ofiara „zastępcza” braci typem ofiary przebłagalnej Chrystusa

Na szczególną uwagę zasługuje interpretacja teologiczna śmierci męczenników, jaką podał autor *Czwartej Księgi Machabejskiej*. Jest ona zawarta w kilku miejscach i dotyczy zarówno siedmiu braci, jak również ich matki oraz starca Eleazara. Po raz pierwszy pojawia się w *4Mch* 1,11: „[męczennicy] przyczynili się do upadku gnębiącej naród tyranii, zwyciężając tyrana wytrwałością, tak że oczyszczona została przez nich ojczyzna”. W świetle przytoczonego tekstu ofiara męczenników miała wartość oczyszczającą dla całej ojczyzny. Komplementarnie z tym tekstem brzmi werset *4Mch* 6,29, gdzie znajduje się modlitwa Eleazara: „Uczyn mą krew ich oczyszczeniem i jako okup za ich życie zabierz życie moje (*antipsychon autōn labè tēn emēn psychēn*)”.

Niewątpliwie chodzi tutaj o oczyszczenie z grzechów (por. *4Mch* 17,21), których – w kontekście czasów machabejskich – dopuściła się część społeczności żydowskiej poprzez ulegnięcie i praktykowanie pogańskich (greckich) obyczajów, które naruszały nakazy Prawa⁶⁶ (zob. *4Mch* 4,16-20; por. *1Mch* 1,10-15.43.52-53; 2,23; *2Mch* 7,17). Idea oczyszczenia łączy się tutaj ściśle z ideą ofiary zastępczej, która miała charakter ofiary przebłagalnej, co zostało wyrażone w *4Mch* 17,20-22⁶⁷:

[...] dzięki nim [...] tyran został ukarany i ojczyzna oczyszczona, jakby stali się okupem za życie wobec grzechów narodu (*hōsper antipsychon gegonótas tēs tou ethnous hamartias*). A przez krew pobożnych owych i ofiarę przebłagalną ich śmierci (*dià tou haímatos tōn eusebōn ekeinōn kai tou hilastēriou tou thanátou autōn*) boska opatrzność poniżony Izrael wyratowała.

Dzięki męczeńskiej śmierci, która miała wymiar ekspiacji zastępczej⁶⁸, dokonało się oczyszczenie z grzechów narodu żydowskiego oraz, w konsekwencji⁶⁹, uwolnienie go przez Boga z opresji Antiocha IV, co sprawiło,

⁶⁶ Por. Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 128.

⁶⁷ Por. J.W. van Henten, *The Maccabean Martyrs as Saviours of the Jewish People. A Study of 2 and 4 Maccabees*, Supplements to the Journal for the Study of Judaism 57, Leiden 1997, 150; M. Hadas, *The Third and Fourth Books of Maccabees*, Jewish Apocryphal Literature 2, New York 1953, 121.

⁶⁸ Zob. Hadas, *The Third and Fourth Books of Maccabees*, s. 181.

⁶⁹ W świetle Drugiej Księgi Machabejskiej kara, jaka spadła na społeczność żydowską, była wynikiem grzechów odstępstwa od Prawa przez część tejże społeczności. Grzechy narodu żydowskiego spowodowały, że „wielki gniew [Boży] strasznie zaciążył nad Izraelem” (*1Mch* 1,64). Wyrazem gniewu Bożego było karanie narodu żydowskiego przejawiające się w prześladowaniach za czasów Antiocha IV. Powrót do wierności Prawu

że naród odzyskał uprzedni stan spokoju (zob. *4Mch* 18,4)⁷⁰. W tym kontekście zostały wyeksponowane dwa elementy. Pierwszy z nich to krew męczenników, drugi to ich śmierć jako zastępcza ofiara przebłagalna. Idea „zastępczości” została wyrażona poprzez przymiotnik *antipsychos* (*4Mch* 6,29; 17,21), który można tłumaczyć za pomocą takich zwrotów, jak: ‘dany ze względu na’⁷¹, ‘w zastępstwie’⁷², ‘dany za życie, dający własne życie jako rekompensatę za życie kogoś innego’⁷³. Należy zaznaczyć, że w tradycji starotestamentalnej krew czy też zastępcze ofiary ze zwierząt stanowiły powszechny element w rytach przebłagalnych (zob. np. Kpł 17,11; 16,7-22; Pwt 21,1-9; Ez 43,20)⁷⁴.

W Starym Testamencie podobne idee pojawiają się w tak zwanej Czwartej Pieśni Sługi Pańskiego (Iz 52,13–53,12), której bohater postrzegany był już przez hagiografów Nowego Testamentu jako zapowiedź Mesjasza, czyli Chrystusa⁷⁵. Na szczególną uwagę zasługują wersety Iz 53,5.10-11, w których występuje wprost idea zastępczej ofiary z życia za grzechy ludu⁷⁶. W tym kontekście łatwo dostrzec zbieżność w interpretacji męczeńskiej śmierci siedmiu braci oraz zbawczej ofiary Chrystusa. Ta zbieżność jest wyraźnie widoczna w kilku tekstach Nowego Testamentu, które zawierają ideę oczyszczenia z grzechów przez krew Chrystusa oraz

natomiast sprawił, że gniew Boży zamienił się w litość Bożą i wówczas Bóg uwolnił swój lud od okrutnych prześladowań. Zob. szerzej np. G.M. Baran, *Karanie narodu żydowskiego przez Boga jako wymiar Bożej παιδεία według Drugiej Księgi Machabejskiej*, SSHT 49 (2016) z. 2, 408-429. Grzechy ludu w konsekwencji były zatem przyczyną karania, oczyszczenie z nich dawało możliwość uwolnienia od kary, czyli wyzwolenie z ucisku prześladowców.

⁷⁰ Por. van Henten, *The Maccabean Martyrs*, s. 153.

⁷¹ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, s. 60.

⁷² Zob. Scarpit, *Quarto libro dei Maccabei*, s. 227-228.

⁷³ Liddell – Scott – Jonnes, *Greek-English Lexicon*, s. 166.

⁷⁴ Zob. de Silva, *4 Maccabees. Introductio and Commentary*, s. 147; Hadas, *The Third and Fourth Books of Maccabees*, s. 121; A.P. O’Hagan, *The Martyr in the Fourth Book of Maccabees*, „Liber Annuus. Studium Biblicum Franciscanum” 24 (1974) 117-118. *Nota bene* de Silva (*4 Maccabees. Introductio and Commentary*, s. 249-251) zauważa, że autor *Czwartej Księgi Machabejskiej*, przedstawiając znaczenie męczeńskiej śmierci męczenników machabejskich, najwyraźniej posłużył się kultowym językiem rytuału Dnia Przebłagania.

⁷⁵ Zob. np. L. Stachowiak, *Księga Izajasza II-III. 40-66. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Pismo Święte Starego Testamentu IX/2, Poznań 1996, 217, 351-352; J. Homerski, *Cierpiący wybawca i orędownik (Analiza egzegetyczno-teologiczna perykopy Iz 52,13–53,12)*, RTK 24 (1977) z. 4, 89-90; J. Homerski, *Cierpiący Mesjasz w starotestamentalnych przepowiedniach prorockich*, RTK 27 (1980) z. 1, 39-41.

⁷⁶ Zob. Dupont-Sommer, *Le Quatrième Livre des Machabées*, s. 42.

ideę zastępczej Jego ofiary za grzechy ludu. Na ogół egzegeci przytaczają następujące teksty⁷⁷: Mk 10,45 (por. Mt 20,28, „Bo i Syn Człowieczy nie przyszedł, aby Mu służyło, lecz żeby służyć i dać swoje życie na okup za wielu [*doúinai tèn psychèn autoú lytron anti pollōi*]”), 1Tm 2,6 („[Chrystus Jezus] wydał siebie samego na okup za wszystkich jako świadectwo we właściwym czasie”), Hbr 9,12 („[Chrystus] ani nie przez krew kozłów i cielców, lecz przez własną krew wszedł raz na zawsze do Miejsca Świętego, zdobywszy wieczne odkupienie”).

A zatem podobnie jak ofiarowane życie (czyli śmierć męczeńska) siedmiu braci stało się okupem za życie ludu splamionego grzechem, tak również ofiara z życia Chrystusa stała się „okupem za wielu”, okupem, którego celem było uwolnienie od grzechów (zob. np. 1Kor 15,3: „Przekazałem wam na początku to, co przejąłem: że Chrystus umarł – zgodnie z Pismem – za nasze grzechy”; 1P 2,24: „On sam, w swoim ciele poniósł nasze grzechy na drzewo, abyśmy przestali być uczestnikami grzechów, a żyli dla sprawiedliwości – Krwią Jego ran zostaliście uzdrowieni”; 1P 3,18: „Chrystus bowiem również raz umarł za grzechy, sprawiedliwy za niesprawiedliwych, aby was do Boga przyprowadzić”; 1J 1,7: „[...] krew Jezusa, Syna Jego, oczyszcza nas z wszelkiego grzechu”; 1J 4,10: „W tym przejawia się miłość, że nie my umiłowaliśmy Boga, ale że On sam nas umiłował i posłał Syna swojego jako ofiarę przebłagalną za nasze grzechy”; Hbr 9,14: „[...] o ile bardziej krew Chrystusa, który przez Ducha wiecznego złożył Bogu samego siebie jako nieskalaną ofiarę, oczyści wasze sumienia z martwych uczynków, abyście służyć mogli Bogu żywemu”). W tym kontekście należy także zauważyć, że zarówno w przypadku siedmiu braci, jak również Chrystusa pojawia się motyw krwi.

W teologicznej refleksji autora *Czwartej Księgi Machabejskiej* na temat śmierci męczeńskiej siedmiu braci pojawia się jeszcze jeden element, który pozwala dostrzec paralele z ofiarą Chrystusa. Jest nim termin *hilastērion*, który może oznaczać zarówno ‘miejsce, w którym są sprawowane rytuały dla przebłagania bóstwa’, jak również ‘ofiara przebłagalna’⁷⁸. Termin *hilastērion* w 4Mch 17,22 jest określeniem śmierci męczenników, która

⁷⁷ Zob. Wojciechowski, *Apokryfy*, s. 157; Dupont-Sommer, *Le Quatrième Livre des Machabées*, s. 42.

⁷⁸ Muraoka, *A Greek-English Lexicon*, s. 340. Por. Scarpat, *Quarto libro dei Maccabei*, s. 405. Należy zaznaczyć, że w LXX termin *hilastērion* oznacza tak zwaną „przeblagalnię”, która stanowiła pokrywę Arki Przymierza. Hebr. odpowiednik tego terminu brzmi *kapōret* (zob. np. Wj 25,18; 38,7; Kpł 16,2) i znaczy ‘pojednanie’, a etymologicznie pochodzi od czasownika w koniugacji piel *kipēr* (‘przeblagać, wynagrodzić, dokonać przeblagania’). Zob. Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, t. 1, s. 465, 467. Por. G.A.F. Knight, *Arka*, tł. J. Marzęcki,

została w ten sposób zinterpretowana jako „ofiara przebłagalna”. Również Chrystus został określony tym samym terminem w Rz 3,25: „Jego to ustanowił Bóg narzędziem prześladowania przez wiarę mocą Jego krwi (*hòn pro-étheto ho theòs hilastérion, dià tés pisteōs, en tō(i) autoù haímati*)”.

Ujmując typologicznie męczeńską śmierć braci męczenników, należy uwzględnić jeszcze jedną kwestię, a mianowicie dobrowolność i pełną gotowość na tego rodzaju śmierć. W punkcie drugim niniejszej pracy była mowa o „pobożnym rozumie”, dzięki któremu każdy z braci potrafił zachować w trudnych okolicznościach wierność Prawu, a przez to poddać się woli Boga. W punkcie trzecim zaś została przedstawiona kwestia odrzucenia przez poszczególnych braci kuszących perswazji Antiocha IV. To wszystko wskazuje, że bracia w wolny sposób obrali drogę prowadzącą do męczeńskiej śmierci za wierność Prawu, co w konsekwencji przyjęło wymiar ofiary przebłagalnej za naród. Potwierdzeniem tej tezy może być stwierdzenie zawarte w *4Mch* 14,4: „Żaden z siedmiu młodzieniaszków nie stchórzył ani wobec śmierci się nie zawahał”. Taka postawa wobec tortur oraz śmierci męczeńskiej może być również postrzegana jako typ postawy Chrystusa, który dobrowolnie złożył ofiarę z samego siebie Bogu Ojcu (zob. np. J 10,15.18: „Życie moje oddaję za owce. [...] Nikt Mi go nie zabiera, lecz Ja od siebie je oddaję. Mam moc je oddać i mam moc je znów odzyskać”; Ga 1,4: „[Jezus Chrystus] wydał samego siebie za nasze grzechy [...]”; Ef 5,2: „Chrystus was umiłował i samego siebie wydał za nas w ofierze i dani na wdzięczną wonność Bogu [...]”; por. Ga 2,20; Ef 5,25; 1Tm 2,6; Tt 2,14).

Jak wynika z przedstawionych analiz, śmierć siedmiu braci może być postrzegana jako typ zbawczej ofiary Chrystusa. Uwidacznia się to zarówno na płaszczyźnie narracji, użytego słownictwa, jak również teologicznej interpretacji.

6. „Utwierdzenie w niebie” braci typem wniebowstąpienia Chrystusa

Patrząc na siedmiu braci w perspektywie wieczności, można również postrzegać ich jako typ Chrystusa. Wniosek taki rodzi się na kanwie słów pochwały matki siedmiu młodzieńców, w której to pochwalę autor *Czwartej Księgi Machabejskiej* zawarł między innymi następujące stwier-

dzenie: „Księżyc na niebie z gwiazdami tak dostojnie nie spoczywa, jak ty, gwiazdom równych siedmiu chłopców światłem prowadząca ku pobożności, we czci u Boga spoczęłaś i utwierdziłaś się z nimi w niebie” (4Mch 17,5).

Chociaż pierwszorzędnie mówi się tutaj o matce siedmiu braci, to jednak również i o ich losie pośmiertnym jest mowa w tym kontekście: zostali utwierdzeni w niebie u Boga. W 4Mch 18,23 znajduje się nadto wzmianka, że młodzieńcy po męczeńskiej śmierci „w gromadę z ojców chórem są złączeni”. Jak widać z przytoczonych tekstów, siedmiu braci jako rekompensatę za doznane cierpienia i okazaną w nich wytrwałość otrzymali nagrodę (zob. 4Mch 9,8), której istotą jest wieczne przebywanie z Bogiem. To „utwierdzenie w niebie u Boga” siedmiu braci może stanowić typ wniebowstąpienia Chrystusa i zajęcia przez Niego miejsca po prawicy Ojca (zob. np. Mk 16,19: „Po rozmowie z nimi Pan Jezus został wzięty do nieba i zasiadł po prawicy Boga”; Łk 24,51: „A kiedy ich błogosławił, rozstał się z nimi i został uniesiony do nieba”; Rz 8,34: „Chrystus Jezus, który poniósł [za nas] śmierć, co więcej – zmartwychwstał, siedzi po prawicy Boga”; Ef 1,20: „[Bóg] wskrzesił Go z martwych i posadził po swojej prawicy na wyżynach niebieskich”; Hbr 1,3: „[...] dokonawszy oczyszczenia z grzechów, zasiadł po prawicy Majestatu na wysokościach”; por. Dz 1,9-11; 7,55-56; Kol 3,1; Hbr 8,1; 10,12; 12,2; 1P 3,22).

7. Podsumowanie

Jak zostało zapowiedziane już na wstępie, w niniejszym artykule została przedstawiona swego rodzaju próba zastosowania egzegezy typologicznej do tekstu *Czwartej Księgi Machabejskiej*. W świetle przeprowadzonych analiz widać wyraźnie, że siedmiu braci męczenników może być postrzeganych jako typ Chrystusa. Liczba siedem, określająca ich ilość, jest typem doskonałości osoby Chrystusa; pochodzenie siedmiu braci od Abrahama – typem pochodzenia Chrystusa; kierowanie się przez braci „pobożnym rozumem” – typem poddania się woli Ojca przez Chrystusa; namowy Antiocha IV – typem kuszenia Chrystusa przez diabła; męczeńska ofiara braci – typem ofiary zbawczej Chrystusa; „utwierdzenie w niebie” braci – typem wniebowstąpienia Chrystusa. Posługując się cytowanym wyżej stwierdzeniem św. Ireneusza, można powiedzieć, że rzeczywiście w *Czwartej Księdze Machabejskiej* ukryty jest Chrystus za pomocą typów, które związane są z postaciami siedmiu braci machabejskich. Mając natomiast na uwadze fakt, że *Czwarta Księga Machabejska* czerpała z Drugiej

Księgi Machabejskiej lub z tych samych źródeł, można stwierdzić, iż sposób przedstawienia przez autora z I wieku po Chrystusie siedmiu braci, których historia rozegrała się w II wieku przed Chrystusem, jeszcze bardziej – w perspektywie typologicznej – przybliżył ich do osoby Chrystusa. W tym kontekście na uwagę zasługuje także matka siedmiu braci, której osobę można byłoby zinterpretować jako typ Maryi – Matki Chrystusa.

Siedmiu braci machabejskich z *Czwartej Księgi Machabejskiej* jako typ Chrystusa. Próba zastosowania egzegezy typologicznej do tekstu *Czwartej Księgi Machabejskiej*

(streszczenie)

Jak zostało zapowiedziane już na wstępie, w niniejszym artykule została przedstawiona swego rodzaju próba zastosowania egzegezy typologicznej do tekstu *Czwartej Księgi Machabejskiej*. W świetle przeprowadzonych analiz widać wyraźnie, że siedmiu braci męczenników może być postrzeganych jako typ Chrystusa. Liczba siedem, określająca ich ilość, jest typem doskonałości osoby Chrystusa; pochodzenie siedmiu braci od Abrahama – typem pochodzenia Chrystusa; kierowanie się przez braci „pobożnym rozumem” – typem poddania się woli Ojca przez Chrystusa; namowy Antiocha IV – typem kuszenia Chrystusa przez diabła; męczeńska ofiara braci – typem ofiary zbawczej Chrystusa; „utwierdzenie w niebie” braci – typem wniebowstąpienia Chrystusa. Posługując się cytowanym wyżej stwierdzeniem św. Ireneusza, można powiedzieć, że rzeczywiście w *Czwartej Księdze Machabejskiej* ukryty jest Chrystus za pomocą typów, które związane są z postaciami siedmiu braci machabejskich. Mając natomiast na uwadze fakt, że *Czwarta Księga Machabejska* czerpała z *Druhej Księgi Machabejskiej* lub z tych samych źródeł, można stwierdzić, iż sposób przedstawienia przez autora z I wieku po Chrystusie siedmiu braci, których historia rozegrała się w II wieku przed Chrystusem, jeszcze bardziej – w perspektywie typologicznej – przybliżył ich do osoby Chrystusa. W tym kontekście na uwagę zasługuje także matka siedmiu braci, której osobę można byłoby zinterpretować jako typ Maryi – Matki Chrystusa.

Słowa kluczowe: *Czwarta Księga Machabejska*; bracia machabejscy; egzegeza typologiczna

The Seven Maccabean Brothers from *The Fourth Book of Maccabees* as Type of Christ. An Attempt of Applying Typological Exegesis to the Text *4 Macc.*

(summary)

As it was said at the beginning, this article presents a kind of attempt of applying typological exegesis to the text of *4 Macc.* In the light of the analyzes carried out, it is clear that

the seven martyr brothers can be seen as a type of Christ: a number seven, determining number of brothers – the type of perfection of the person of Christ; the origin of the seven brothers from Abraham – the type of origin of Christ; directing by the brothers “pious reason” – the type of surrendering to the Father’s will through Christ; persuasion of Antiochus IV – the type of Christ’s temptation by the devil; the martyr’s sacrifice/victim of the brothers – the type of saving sacrifice of Christ; “established in heaven” brothers – the type of Christ’s ascension. Bearing in mind that *4 Macc.* drew from *2 Macc.* or from the same sources, one can state that the manner of presenting the seven brothers by the author of the first century AD, whose history took place in the second century BC, even more – in a typological perspective – brought them closer to the person of Christ. In this context, the mother of seven brothers deserves attention, whose person could be interpreted as a type of Mary – Mother of Christ.

Keywords: *The Fourth Book of Maccabees*; Maccabean brothers; typological exegesis

Bibliografia

- Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, tł. D. Gromska, Warszawa 2008.
- Anderson H., *4 Maccabees. A New Translation and Introduction*, w: *The Old Testament Pseudepigrapha*, vol. 2, An Anchor Bible Reference Library, red. J.H. Charlesworth, New York 1985, 531-564.
- Baran G.M., *Czwarta Księga Machabejska tłem Mowy XV św. Grzegorza z Nazjanzu*, VoxP 37 (2017) t. 67, 41-70.
- Baran G.M., *Karanie narodu żydowskiego przez Boga jako wymiar Bożej παιδεία według Drugiej Księgi Machabejskiej*, SSHT 49 (2016) z. 2, 408-429.
- Baran G.M., *Życie i śmierć Antiocha IV Epifanesa w przekazach pozabiblijnych i biblijnych. Historia i teologia*, Tarnów 2015.
- Bardski K., *Słowo oczyma Gołębiczy. Metodologia symboliczno-alegorycznej interpretacji Biblii oraz jej teologiczne i duszpasterskie zastosowanie*, Rozprawy naukowe 3, Warszawa 2007.
- Bertram G. et al., *ψυχή etc.*, w: *Theological Dictionary of the New Testament*, vol. 9, red. G. Friedrich, tł. G.W. Bromiley, Grand Rapids 1984, 608-666.
- Breitenstein U., *Beobachtungen zu Sprache, Stile und Gedankengut des Vierten Makkabäerbuchs*, Basel – Stuttgart 1976.
- Brzegowy T., *Księgi historyczne Starego Testamentu*, Academica 32, Tarnów 2008.
- Crouzel H., *Orygenes*, tł. J. Margański, Kraków 2004.
- Domaradzki M., *Między alegorią a typologią. Uwagi o hermeneutyce Orygenesza*, PrzRel 239 (2011) z. 1, 17-27.
- Dupont-Sommer A., *Le Quatrième livre des Machabées. Introduction, traduction et notes*, Paris 1939.
- Foerster W., *σέβομαι etc.*, w: *Theological Dictionary New Testament*, vol. 7, red. G. Kittel – G. Friedrich, tł. G.W. Bromiley, Grand Rapids 1983, 168-196.

- Goldstein J.A., *I Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary*, The Anchor Bible 41, Garden City – New York 1976.
- Gryglewicz F., *Księgi Machabejskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Pismo Święte Starego Testamentu VI/4, Poznań 1961.
- Hadas M., *The Third and Fourth Books of Maccabees*, Jewish Apocryphal Literature 2, New York 1953.
- Hahn S., *Moc słowa w liturgii. Od tekstu pisanego do żywego słowa liturgii*, tł. P. Blumczyński, Kraków 2010.
- Henten J.W. van, *The Maccabean Martyrs as Saviours of the Jewish People. A Study of 2 and 4 Maccabees*, Supplements to the Journal for the Study of Judaism 57, Leiden 1997.
- Homerski J., *Cierpiący wybawca i orędownik (Analiza egzegetyczno-teologiczna perykopy Iz 52,13–53,12)*, RTK 24 (1977) z. 4, 75-90.
- Homerski J., *Cierpiący Mesjasz w starotestamentalnych przepowiedniach prorockich*, RTK 27 (1980) z. 1, 27-42.
- Jeremias J., Ἀβραάμ, w: *Theological Dictionary of the New Testament*, vol. 1, red. G. Kittel, tł. G.W. Bromiley, Grand Rapids 1983, 8-9.
- Jurewicz O., *Słownik grecko-polski*, t. 1-2, Warszawa 2000-2001.
- Knight G.A.F., *Arka*, tł. J. Marzęcki, w: *Słownik wiedzy biblijnej*, Seria biblijna „Vocatio”, red. B.M. Metzger – M.D. Coogan, Warszawa 1996, 40-41.
- Klauck H.-J., *4. Makkabäerbuch*, Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit III/6, Gütersloh 1989.
- Klauck H.-J., *Brotherly Love in Plutarch and in 4 Maccabees*, w: *Greeks, Romans, and Christians. Essays in Honor of Abraham J. Malherba*, red. D.L. Balch – E. Ferguson – W.A. Meeks, Minneapolis 1990, 144-156.
- Kocur M., *Teatr antycznej Grecji*, Dramat – Teatr 2, Wrocław 2001.
- Koehler L. – Baumgartner W. – Stamm J.J., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski*, t. 1-2, Prymasowska Seria Biblijna, red. wyd. pol. P. Dec, Warszawa 2008.
- Laskowski Ł., *Druga Księga Machabejska. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament XIV/3, Częstochowa 2017.
- Liddell H.G. – Scott R. – Jones H.S., *Greek-English Lexicon with a Revised Supplement*, Oxford 1968.
- Lurker M., *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tł. K. Romaniuk, Poznań 1989.
- Luz U. – Koester H., *Matthew 1-7. A Commentary on Matthew 1-7*, Hermeneia – a Critical and Historical Commentary on the Bible, Minneapolis 2007.
- Łabuda Ł., *Septuaginta – pragnienie poznania Biblii*, TST 35 (2016) z. 1, 161-176.
- Mała Encyklopedia Kultury antycznej*, red. Z. Piszczek, Warszawa 1988.
- McNeil B., *Typologia*, w: *Słownik hermeneutyki biblijnej*, red. R.J. Coggins – J.L. Houlden, tł. B. Widła, Warszawa 2005, 894-894.
- Mielcarek K., *Ku nowej koncepcji natchnienia LXX*, RT 48 (2001) z. 1, 5-25.
- Muraoka T., *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Louvain – Paris – Walpole 2009.

- O'Hagan A.P., *The Martyr in the Fourth Book of Maccabees*, „Liber Annuus. Studium Biblicum Franciscanum” 24 (1974) 94-120.
- Paciorek A., *Ewangelia według świętego Mateusza. Część I. Rozdziały 1-13*, Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament I/1, Częstochowa 2005.
- Pope M.H., *Seven, seventh, seventy*, w: *The Interpreter's Dictionary of the Bible. An Illustrated Encyclopedia*, vol. 4, red. G.A. Buttrick et al., New York – Nashville 1962, 294-295.
- Potterie J. de la, *Czytanie Pisma Świętego „w Duchu”: Czy możliwe jest obecnie patrystyczne czytanie Biblii?*, tł. L. Balter, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny” 4 (1986) z. 3, 42-57.
- Pytel J.K., *Objaśnienie sensu biblijnego w Kościele (Hermeneutyka)*, Gniezno 1996.
- Rigaux B. – Grelot P., *Antychryst*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Léon-Dufour, tł. K. Romaniuk, Poznań 1994, 52-54.
- Ryken L. – Wilhoit J.C. – Longman III T., *Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, Prymasowska Seria Biblijna, tł. Z. Kościuk, Warszawa 1998.
- Scarpat G., *Quatro libro dei Maccabei. Testo, traduzione, introduzione e commento*, Biblica Testi e Studi 9, nota storica G. Firpo, Brescia 2006.
- Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes. Duo volumina in uno*, wyd. A. Rahlfs, Stuttgart 1982.
- Silva D.A. de, *4 Maccabees*, Guides to Apocrypha and Pseudepigrapha, Sheffield 1998.
- Silva D.A. de, *4 Maccabees. Introduction and Commentary on the Greek Text in Codex Sinaiticus*, Septuagint Commentary Series, Leiden – Boston 2006.
- Simon M., *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, tł. E. Bąkowska, Warszawa 1992.
- Sobór Watykański II. Konstytucje, Dekrety, Deklaracje. Tekst łacińsko-polski*, Poznań 2008.
- Stachowiak L., *Księga Izajasza II-III. 40-66. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy*, Pismo Święte Starego Testamentu IX/2, Poznań 1996.
- Weber R., *Eusebeia und Logismos. Zum philosophischen Hintergrund von 4 Makkabäer*, „Journal for the Study of Judaism” 22 (1991) z. 2, 212-234.
- Wojciechowski M., *Apokryfy z Biblii greckiej. 3 i 4 Księga Machabejska, 3 Księga Ezdrasza oraz Psalm 151 i Modlitwa Manassesa*, Rozprawy i Studia Biblijne 8, Warszawa 2001.

